

ID-1619
C-2
16-04-1993

3.110519233003

LAAG KEPPEL

gemeente Hummelo en Keppel

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

LAAG KEPPEL

gemeente Hummelo en Keppel

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Laag Keppel als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekening-nummer 111) door een stippellijn omgrensde gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Mei 1987.

Inleiding

Laag Keppel ligt in de Gelderse Achterhoek aan de Oude IJssel. Het dorp is ontstaan als kasteelnederzetting bij een oversteekplaats in de rivier die onderdeel was van een doorgaande weg. De historisch-stedebouwkundige structuur van Laag Keppel, die in hoofdzaak bepaald wordt door de kasteelsituatie met terzijde daarvan een betrekkelijk klein straatdorp en een watermolen, heeft sinds de Middeleeuwen vrijwel geen veranderingen ondergaan. Dit gegeven vormt in samenhang met de aanwezige, gedeeltelijk historische bebouwing de aanleiding voor de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht.

Ontstaan en ontwikkeling

Voor het eerst is in de bronnen sprake van een nederzetting Keppel in het midden van de 12de eeuw. De plaats heet dan Cappelle. In 1173 luidde de naam Kepple en in 1200 Kepple. Steeds werd dan het huidige Hoog-Keppel bedoeld. Pas later is sprake van Laag-Keppel, aanvankelijk Nie- of Borch-Keppel, of Keppel-Binnen genoemd. De naam Borch-Keppel wijst al op een nauwe betrekking tussen de nederzetting en het naburige kasteel. Kasteel Keppel is vermoedelijk rond 1350 gebouwd door Sweder van Voorst tussen de hoofdstroom van de Oude IJssel en een afsplitsing, de latere Molenbeek. Een voorganger van het kasteel lag wat westelijker bij het weer samenvloeien van de twee waterlopen, terwijl ook bij de afsplitsing van een wat meer bovenstrooms gelegen beek een burcht stond. Van deze laatste, Barlham genaamd, is de omgrachte burchtheuvel nog aanwezig. De genoemde kastelen maakten deel uit van een serie kastelen van dit type, waartoe behalve de Keppelse burchten, ook onder andere Kemnade, Schuilenburg en, over de grens, Anholt en Raesfelt behoorden. Ze zijn steeds gesitueerd op een strategisch punt tussen twee riviertakken of bij afsplitsing of aansluiting van een zijbeek. Een dergelijke ligging was niet alleen uit het oogpunt van verdediging aantrekkelijk, maar bood ook de mogelijkheid tot het exploiteren van een watermolen. Tol kon geheven worden als een belangrijke weg de rivier of beek kruiste. De territoriale versnippering van het gebied maakte de ontwikkeling van deze kastelen op betrekkelijk korte afstand van elkaar mogelijk. Tegen het eind van de 14de eeuw was Sweder van Voorst in het bezit gekomen van de heerlijkheid Keppel. Achtereenvolgens stichtte hij het kasteel en de nederzetting. Met name na 1362 toen zijn burcht in Voorst bij Zwolle was verwoest door

de bisschop van Utrecht concentreerde hij zich op zijn Gelderse bezittingen. Het kasteel Laag Keppel vertoont de belangrijkste kenmerken van het bovengenoemde type burcht: een strategische en goed te beschermen ligging tussen de Oude IJssel en de Molenbeek, en bovendien vlakbij een voorde, een doorwaadbare oversteekplaats in de hoofdstroom van de rivier. De oversteekplaats was onderdeel van de middeleeuwse weg van Zutphen naar Emmerich. Ongetwijfeld werd er van het begin af aan tol geheven, al zijn de oudste archiefstukken hieromtrent van veel later datum. De stichting van een watermolen komt hieronder nog ter sprake. De nederzetting Laag Keppel werd door Sweder van Voorst bij het kasteel gesticht. Mogelijk was er voordien al enige bewoning bij de voorde in de IJssel. De kasteelheer en zijn opvolgers streefden er echter naar van Laag Keppel een aanzienlijke plaats, een stad zelfs, te maken. Sweder van Voorst droeg Laag Keppel, dat zijn vrije eigendom was, in 1361 op aan de Duitse keizer Hendrik IV en ontving de nederzetting in leen terug. Tevens schonk de keizer het recht om er jaar- en weekmarkten te houden. In de betreffende oorkonden wordt Laag Keppel 'oppidum' genoemd, een term waarmee in de bronnen een vóór-stedelijke nederzetting wordt aangeduid. In 1374 ontving Wouter van Voorst van de hertogin van Gelre het hoog- en laaggericht. In het gebied ten noorden van het kasteel was dan ook een galgeberg (later het middelpunt van de parkaanleg, nu Vrange Bult geheten) en een geselpaal. In de Franse Tijd is deze paal grotendeels vernield, een restant is tot in deze eeuw blijven staan. Als gevangenis deed de zogenaamde Dieventoren op het linker voorgebouw van het kasteel dienst. In 1394 stichtte Sweder van Voorst (de tweede kasteelheer van die naam) een kapel in Laag Keppel. De locatie van de kapel was vermoedelijk in de eigenlijke nederzetting en niet ter plaatse van de huidige 19de-eeuwse kerk die aan de andere kant van de IJssel is gelegen. Op de kaart van 1780 (zie hieronder) is op die plaats bebouwing aangegeven, zonder dat duidelijk is of het een kerkgebouw betreft. Otto van Asperen, heer van Voorst en Keppel, en zijn vrouw Johanna probeerden in 1404 Laag Keppel een grote stimulans te geven door het verlenen van stadsrechten. Bovendien schonken ze een gemeenschappelijke weide en de helft van het wegegeld, de accijnzen en de boetes. Tenslotte beloofden ze aan de Oosterloe, de latere Molenbeek, een watermolen neer te zetten. Vermoedelijk is deze kort daarop gebouwd op de plaats van de huidige molen. In de stadsrechten werd in

verband met brandgevaar bepaald dat muren en daken uit leem opgetrokken moesten worden. Voordien werd hoofdzakelijk in hout, riet en stro gebouwd. Voorts mocht een omheining aangelegd worden en de twee toegangen tot de stad mochten afgesloten worden. Niet bekend is of de omheining ooit is aangelegd. Van een omwalling of ommuring is nooit sprake geweest, wel is een omgrachting aan weerszijden achter de straat gegraven die met de IJssel en de Molenbeek in verbinding stond.

Het kasteel Laag Keppel werd in de oorlog tussen Gelre en Utrecht in 1510 verwoest. Enkele jaren later volgde herstel. In 1582, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, werd het kasteel in brand gestoken en vervolgens gesloopt. In 1593 werd begonnen met de herbouw. Het nieuwe kasteel werd opgetrokken op de fundamenteën van het oude, met gebruikmaking van oude stukken muur. De werkzaamheden stonden onder leiding van de stadstimmerman van Emmerich, Willem van Bommel, en werden in 1614 voltooid.

In 1672 leed het kasteel opnieuw schade toen het door Franse en Munsterse troepen werd ingenomen en geplunderd. Weer vond herstel plaats. Rond 1750 werd het gebouw uitgebreid met een aan de zuidkant gelegen zijvleugel. Bij deze bouw was de architect Gerrit Ravenschot betrokken. Op de kaart van 1780 van B. van Hees is de vleugel in de plattegrond aangegeven (fotobijlage, afb. 1). De mogelijk 16de-eeuwse voorgebouwen zijn dan nog beide aanwezig. Bij de aanzienlijke modernisering van het kasteel in het begin van de 19de eeuw werd het rechter voorgebouw afgebroken en het linker verbouwd. Tevens werd de voorgevel van het hoofdgebouw sterk gewijzigd door de bouw van een hoge vestibule. De binnenruimte aan de achterkant werd volgebouwd.

Uit de kaart van 1780 blijkt dat de kasteeltuin en het park aan de overzijde van de IJssel in Barok-stijl waren aangelegd. In het park was de voormalige galgeberg tot middelpunt van een radiale padenstructuur gemaakt. In 1770 werd het terrein de Varange genoemd. Deze naam is een verbastering van het woord warande dat duidt op het oorspronkelijk jachtterrein van een adellijk heer. De tuin werd bij de modernisering van het kasteel in het begin van de 19de eeuw opnieuw ingericht volgens de dan opkomende landschapsstijl. Ook werd toen de toegang naar het kasteel verlegd, de oprit vanaf de weg kwam een stuk zuidelijker te liggen en de houten toegangsbrug werd door een stenen dam vervangen. De kadastrale minuut van 1817 toont de nieuwe situatie van kasteel en kasteelterrein (fotobijlage, afb. 2) die tot op heden vrijwel gelijk is

gebleven, al zijn later in de 19de eeuw aan de gebouwen nog enige wijzigingen aangebracht. Volgens een beschrijving van 1845 was het kasteel 'een oud en deftig gebouw met drie fraaye ronde torens, gelegen in een vermakelijke land-douw, vol hout, weiden en graange-was, en omringd met breede grachten'.

Ondanks alle maatregelen die de achtereenvolgende Heren van Keppel namen, groeide het plaatsje niet of nauwelijks. Kennelijk was er naast de bestaande steden Doesburg en Doetinchem geen plaats voor een derde stad in het gebied. Op de kaart van 1780 bestaat Laag Keppel nog steeds uit één enkele straat met slechts een handvol huizen. Hoewel de situatie enigszins schetsmatig is weergegeven laat de plattegrond van de nederzetting een min of meer planmatige opzet vermoeden. Aan beide zijden van de weg staat de bebouwing in een doorgaande rooilijn. Bovendien staan de huizen vrijwel recht tegenover elkaar en schelen de aantallen per straatkant nauwelijks, acht of negen aan de westkant en negen aan de oostkant. De verkaveling van de huiserven is vrijwel loodrecht op de straat. De al genoemde grachten lopen ter weerszijden van de straat achter de bebouwing. De op de kaart aangegeven brug is in 1760 gebouwd, evenals de schutsluis ten westen van het dorp. Bij de kruising met de weg Doesburg-Doetinchem ligt de uitspanning De Gouden Leeuw. Op dit punt waar onder andere de postwagens van en naar Duitsland passeerde werd tol geheven. In 1794 werd even ten westen van het dorp een ijzergieterij en -smelterij in bedrijf gesteld. Vanaf het einde van de 17de eeuw kwam deze vorm van industrie voor langs de Oude IJssel. Rond 1850 bloeide de onderneming, daarna trad achteruitgang in door concurrentie van de Duitse hoogovens.

Het kadastraal minuutplan van 1817 geeft de situatie aan het begin van de 19de eeuw weer (fotobijlage, afb. 2). Laag Keppel bestaat dan uit het kasteelterrein en het straatje met huizen tussen de Molenbeek en de Oude IJssel. Uitbreiding, voor zover daar sprake van is geweest, heeft plaatsgevonden langs de weg Doesburg-Doetinchem. Ook de pastorie is daar gebouwd. Eveneens buiten de oude nederzetting liggen de kerk, de Gouden Leeuw, de ijzergieterij en de school. De bebouwing aan de Dorpsstraat wordt in het noorden afgesloten door de brug over de IJssel en in het zuiden door de watermolen met er tegenover vermoedelijk een tolhuisje. In de tussenliggende straat staan zeventien panden. De situatie is daarmee vrijwel gelijk aan die op de kaart van

1780. Volgens een beschrijving uit 1845 telde Laag Keppel 139 huizen met 800 inwoners, die voornamelijk in de landbouw werkzaam waren. De overgrote meerderheid van de huizen stond toen al buiten de oude nederzetting. Toch is op de kaart van Kuyper uit 1867 (fotobijlage, afb. 3) nog geen duidelijke concentratie van bebouwing buiten de Dorpsstraat te onderscheiden. Pas rond de eeuwwisseling treedt concentratie op van bebouwing langs de noordzijde van de weg Doesburg-Doetinchem.

De Molenbeek, zoals ook op de kaart van Kuyper is aangegeven, mondde westelijk van Laag Keppel weer in de Oude IJssel uit. Tegen het eind van de vorige eeuw werd deze uitmonding verlegd naar een punt ongeveer 500 meter van Laag Keppel af. De situatie wordt weergegeven op de topografische kaart, schaal 1 : 25 000 uit 1927 (fotobijlage, afb. 4). Kort na 1945 werd de waterstaatkundige toestand verder gewijzigd. Aanvankelijk had het Waterschap van de Oude IJssel plannen om de waterafvoer en de scheepvaart te bevorderen waarbij het kasteelterrein schade zou oplopen. Omdat met de voorgenomen maatregelen de problemen toch niet voldoende opgelost zouden worden, besloot men een nieuw riviervak aan te leggen van zo'n 650 meter beneden Laag Keppel tot zo'n 700 meter er boven, met gebruikmaking van een deel van de Molenbeek. Rond het dorp en het kasteel werd een waterkering gelegd. In 1953 werden de werkzaamheden voltooid. Een gevolg was dat het waterpeil in de molenkolk zodanig kwam te verschillen van dat in de gekanaliseerde IJssel dat de molen, die tot 1945 geregeld in gebruik was geweest, niet meer kon functioneren. De eigenaren van het kasteel wilden echter geen afstand doen van het uit de Middeleeuwen daterende waterrecht. Na een langdurig proces tussen het waterschap en de eigenaren kon tussen 1968 en 1973 een plan van de Gelderse Molencommissie uitgevoerd worden waardoor de watermolen weer functioneren kon. Een uit Follega (provincie Friesland) afkomstige poldermolen werd aan de molenkolk geplaatst. Het rad van de watermolen kwam nu voortaan in beweging door het bovenwater van de kolk waarna het water aan de andere kant door de van een vijzel voorziene poldermolen van de kolk naar de IJssel kon worden gemalen. In 1971 is de watermolen die uit het midden van de vorige eeuw dateert gerestaureerd.

Huidig ruimtelijk karakter

Vergelijking van het kadastrale minuutplan met het huidige kaartbeeld laat zien dat de omvang en de

ruimtelijke structuur van het dorp Laag Keppel sinds 1817 vrijwel gelijk zijn gebleven. De grootste veranderingen hebben zich voorgedaan aan de randen van het dorpsgebied, met name in de waterstaatkundige situatie van de Oude IJssel. De aanleg van de nieuwe waterloop heeft echter de historische structuur van het dorp en het kasteel niet aangetast. De uitbreiding van Laag Keppel, die pas in deze eeuw op gang is gekomen, heeft zich voltrokken aan de weg langs de IJssel en niet op het eiland tussen de twee rivierlopen. Het historisch karakter van het dorp is zodoende gehandhaafd. Tot op de huidige dag bestaat de historisch-ruimtelijke structuur van Laag Keppel uit het kasteelterrein en de Dorpsstraat tussen de twee bruggen. De oorspronkelijke omgrachting is nog steeds aan de oostkant achter de straat herkenbaar. Omdat het dorp nooit is uitgegroeid tot een plaats van enige omvang, ondanks de pogingen die de Heren van Keppel hiertoe in het werk gesteld hebben, is de middeleeuwse grondvorm, namelijk die van een nederzetting aan een doorgaande weg, bij een rivieroversteekplaats, en onder dekking van een kasteel, bewaard gebleven.

Aangewezen gebied

De omgrenzing van het beschermde dorpsgezicht Laag Keppel omvat de historisch-ruimtelijke structuur van de nederzetting en het kasteel, en daarmee een groot deel van het vroegere eiland tussen de Oude IJssel en de Molenbeek. Aan de noord- en oostzijde is de grens ruim buiten de Oude IJsselloop gelegd, zodat het open gebied tussen het water en de weg, dat een belangrijke rol bij het zicht op het kasteel speelt, in de bescherming is opgenomen.

Nader typering beschermde waarden

In de voorgaande paragrafen is uiteengezet dat in Laag Keppel de ruimtelijke structuur in hoofdzaak middeleeuws is. De oorspronkelijke elementen: de rivieroversteekplaats, de doorgaande weg en het kasteel zijn in meer of minder gewijzigde toestand bewaard gebleven. Binnen de genoemde structuur is in de loop der eeuwen de bebouwing van tijd tot tijd vernieuwd. Niet alleen het kasteel, maar ook de overige bebouwing is zodanig van aard dat het historisch karakter van de nederzetting er door bepaald of ondersteund wordt. Daarbij is de kern van Laag Keppel gevrijwaard gebleven van latere dorpsuitbreiding, zodat de situering van de nederzetting vanuit het omringende landelijke gebied

nog goed herkenbaar is. Het beschermingsbelang van Laag Keppel is hiermee in het kort aangegeven. Vanuit het noorden gezien ligt het dorp enigszins verscholen achter het geboomte aan de Oude IJssel, terwijl het kasteel, op de torens na, aan het oog onttrokken wordt door de bomen op het kasteelterrein. Deze mate van begroeiing contrasteert sterk met het verder tamelijk open gebied ten zuiden van de Oude IJssel. De uitspanning De Gouden Leeuw vormt een markant punt bij de kruising Keppelseweg-Rijksweg 51. Hoewel er tussen de uitspanning en Laag Keppel een historische relatie bestaat, is de Gouden Leeuw door verbreding van de weg langs de IJssel tot rijksweg in ruimtelijk en visueel opzicht gescheiden van het eigenlijke dorp. De toegang tot Laag Keppel wordt gevormd door de brug over de Oude IJssel. Het kasteelterrein is vervolgens te bereiken over een pad en een kleine ijzeren brug (met het opschrift 'Wilhelmina 1898') over de bewaard gebleven oostelijke gracht. Deze toegangsweg en de eigenlijke oprijlaan aan de andere kant van de straat sluiten Laag Keppel als het ware in en benadrukken aldus de relatie tussen het kasteel en het dorp. De bebouwing in de Dorpsstraat begint aan beide zijden op dezelfde hoogte en wordt over de hele lengte gekenmerkt door een doorgaande rooilijn. Slechts de eerste huizen aan de oostzijde staan enigszins naar achteren. Doordat de bebouwing slechts door een smalle stoep van de straat is gescheiden en door het ontbreken van voortuinen krijgt de straat een besloten karakter. Dit wordt nog versterkt door het licht gebogen beloop van de straat, zodat een doorgaande zichtlijn ontbreekt. Het straatprofiel wordt gekenmerkt door een traditionele geleiding in drieën. De in het lengteprofiel als verkeersremmende maatregel aangebrachte verspringing vormt evenwel een voor het historisch aspect storende ingreep. De meeste panden dateren uit de 19de eeuw en bestaan uit één bouwlaag met kap boven een gootlijst, soms voorzien van een dakkapel. De daken zijn met rode of blauwe pannen gedekt, de nokrichting is in de meeste gevallen evenwijdig aan de straat. Van een aantal panden is de vroegere agrarische of andere vorm van bedrijfsvoering nog af te lezen. Een fraai voorbeeld van een met de lange gevel naar de weg gekeerde boerderij is Dorpsstraat nr. 7. Het pand is opgetrokken in één bouwlaag met een zaadzolder die aan de ramen in de kroonlijst herkenbaar is. Opvallend is de inrijpoort aan de straatkant. De vroegere winkel op nr. 12, daterend uit het begin van deze eeuw, heeft een hijsbalk aan de zijgevel. Ook het vroegere bedrijfspand aan de andere

kant van de weg is aan de voorgevel van een dergelijke hijsbalk voorzien. Dit is de enige topgevel in de straat, mede opvallend door de hoogte (twee bouwlagen).

Andere gebouwen die door hun omvang en aanzien afwisseling in het straatbeeld bewerkstelligen zijn Rehoboth, het huis van de vroegere diacones, later van de wijkverpleging, en het huis Molenzicht. Laatstgenoemd pand is verreweg het grootste huis van het dorp en is voorzien van een bordes. Zeer opvallend in het dorp zijn de vele drupgoten (ozedrup) tussen de huizen. In een aantal gevallen zijn ze van de straat afgesloten door middel van een ijzeren of houten hek. Ook aan de zuidkant van de Dorpsstraat eindigt de bebouwing aan beide zijden op dezelfde hoogte. Achter de toegang naar het kasteelterrein is het Jagershuis gelegen, vroeger de woning van de jachtopziener. Daar tegenover staan enkele (oorspronkelijke) stallen. Een met eiken beplante laan voert naar het vrijstaande en omgrachte kasteel. De verschillende bouwperioden zijn duidelijk herkenbaar. Opvallend zijn de torens, met name de slanke traptoren achter het midden van de voorgevel. Vóór het kasteel staat nog één van de twee oorspronkelijke stallen dienstvleugels, met op de noordhoek de zogenaamde Dieven-toren.

In de Dorpsstraat is er een geleidelijke overgang van de compacte straatbebouwing naar het open gebied achter de gekanaliseerde IJssel. Deze overgang wordt bewerkstelligd door achtereenvolgens het aan de weg grenzende kasteelterrein en de watermolen met het tolhuis er tegenover. Doordat beide gebouwen vlak aan de weg staan, vormen zij als het ware een toegangspoort. Achter de molen en het tolhuis is de weg tot aan de brug onbebouwd, de poldermolen staat enigszins terzijde aan de molenkolk vlakbij de IJssel. Het dorpsgebied wordt afgesloten door de brug die de overgang van Laag Keppel naar het begin van het open agrarische gebied aan de andere kant van de rivier markeert.

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan ontwikkeld worden. De toelichting op de aanwijzing tot beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de

verdere ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Harenberg, J.

Harnas en hoepelrok aan de Oude IJssel. Zutphen, 1966.

Schilfgaarde, A.P. van

Het archief van het Huis Keppel. 2 dln. Arnhem, 1975.

Spoel, J.A. (eindred.)

Gelders molenboek. Zutphen, 1982.

Staats Evers, J.W.

Gelderland's voormalige steden. Arnhem, 1891.

Ver Loren van Themaat, R.

De Oude IJssel. Doetinchem, 1966.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stede-
bouwkundig onderzoek:
Drs. M. Kooiman, Utrecht.

Foto's:

Dienst van het Kadaster en de
Openbare Registers, Apeldoorn (afb.
2);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist (afb. 1, 3, 4);
Topografische Dienst, Emmen
(omslag).

Kaart:

Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.

Deze publikatie is schriftelijk of
telefonisch te bestellen bij het
Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer
of ISBN 90 346 1145 0.

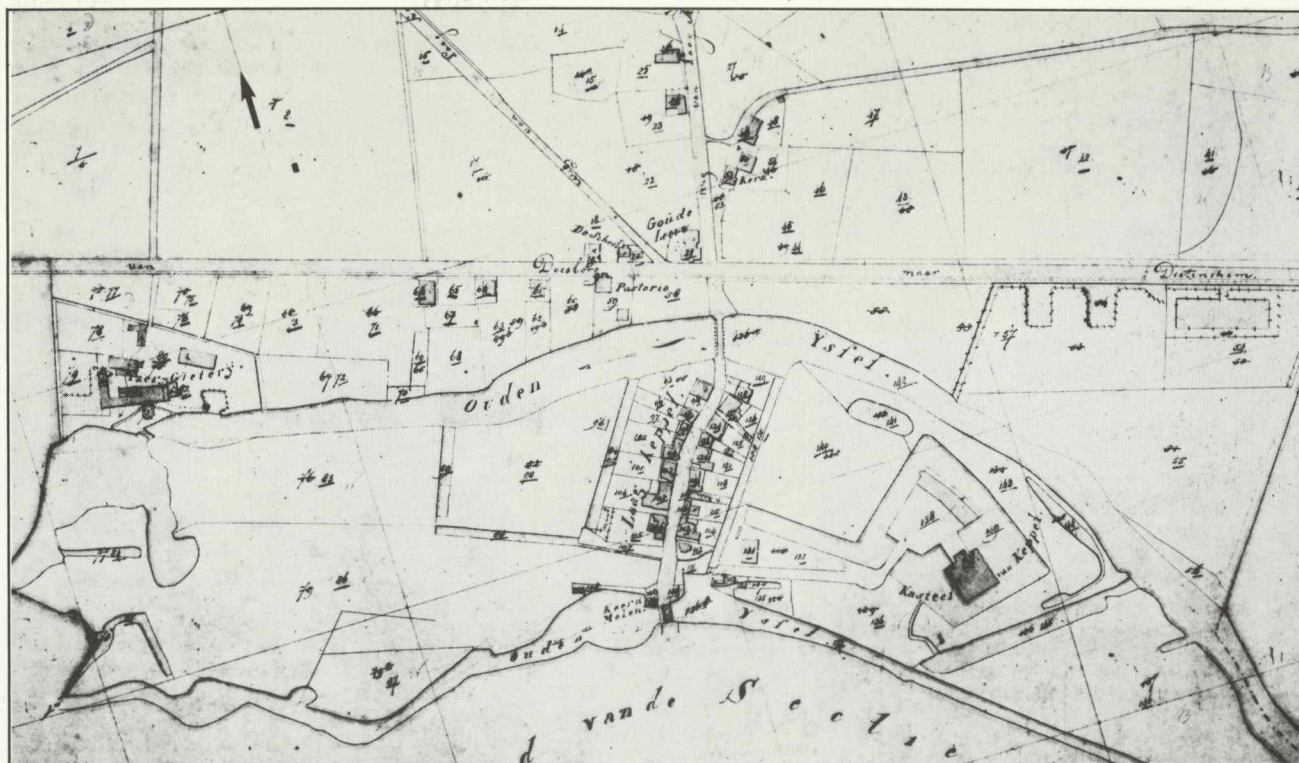
Druk:

Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

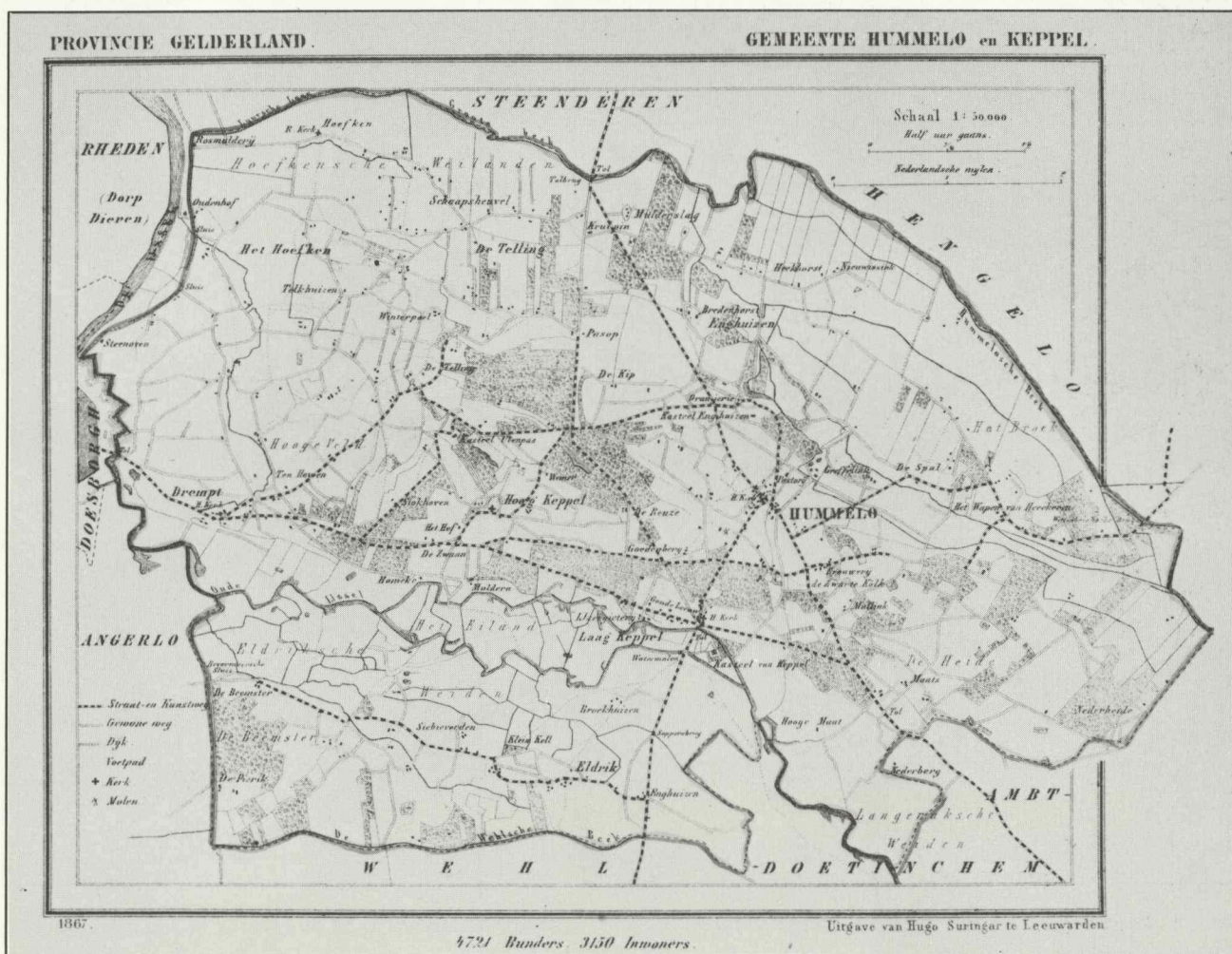
Fotobijlage

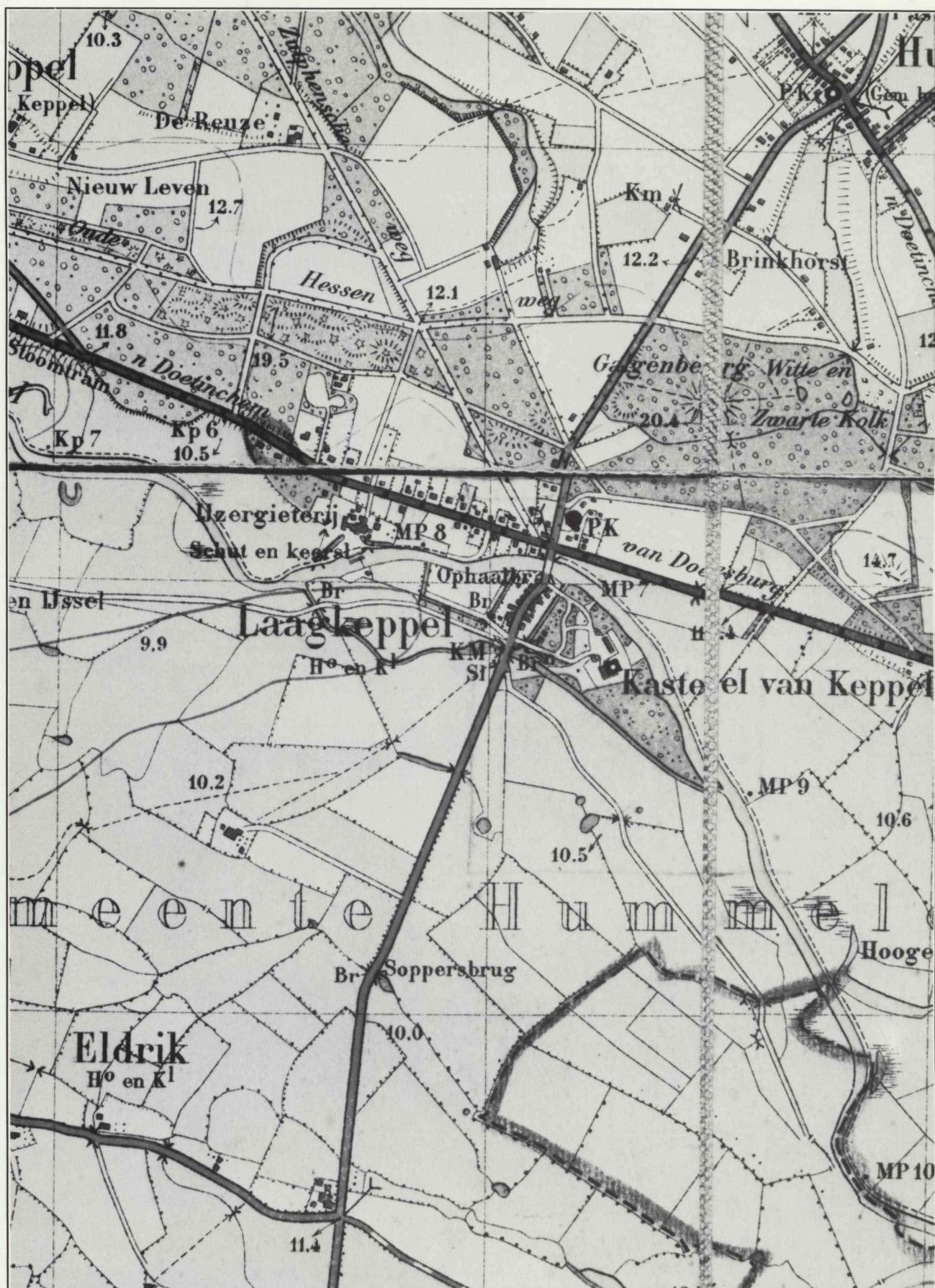
Afb. 1. Kaart van de heerlijkheid Keppel, copie B. van Hees, 1780, fragment. (R.A.G., Arch. v.h. Huis Keppel, inv. nr. 999).

Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Keppel, 1817, fragment.

Afb. 3. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1867, provincie Gelderland, gemeente Hummelo en Keppel.

Afb. 4. Topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1 : 25 000, blad 493, verkend 1927, fragment.